

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

**Циклова комісія соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін та
фізичної підготовки**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни
«Українська мова (за професійним спрямуванням)»
обов'язкових компонент
освітньо-професійної програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

**272 Авіаційний транспорт
Аеронавігація**

за темою - *Унормованість фахового мовлення та мовні норми в авіаційному
мовленні*

Кременчук 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Методичною радою Кременчуцького
льотного коледжу
Протокол від 28.08.2023 р. № 1

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. № 7

Розглянуто на засіданні циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін та фізичної підготовки, протокол від 28.08.2023р. № 1

Розробник:

Викладач циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін та фізичної підготовки, спеціаліст першої категорії Сіора В.В.

Рецензенти:

- 1. Викладач циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін та фізичної підготовки, Кременчуцького льотного коледжу ХНУВС, кандидат педагогічних наук, спеціаліст вищої категорії, викладач-методист Кірюхіна М.В.*
- 2. Завідувач кафедри лінгводидактики Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, доктор філологічних наук, професор Сізова К.Л.*

План лекції

1. *Поняття мовної норми.*
2. *Типи літературних мовних норм (фонетичні, орфографічні, граматичні, пунктуаційні, лексичні, стилістичні).*
3. *Лексичні норми української мови у професійному спілкуванні.*
4. *Синонімія, омонімія та паронімія в професійному мовленні.*
5. *Синтаксис професійного мовлення.*

Рекомендована література:

Основна

1. Мацюк З., Станкевич Н. Українська мова професійного спілкування: Навч. посібн. /Мацюк, Н. Станкевич. 4-те вид. К. : Каравела, 2011. – 352 с.
2. Мозговий В.І. Українська мова у професійному спілкуванні: модульний курс: навчальний посібник для студентів вузів. 4-те вид. К.: Центр учбової літератури, 2010. – 591с.
3. Корж А.В. Українська мова професійного спрямування : навчальний посібник. 2-ге вид. Київ : КНТ : ЦУЛ, 2012. – 293 с.
4. Пентилюк М. І., Маруніч І. І., Гайдаєнко І. В. Ділове спілкування та культура мовлення: навч. посіб. К.: Центр навчальної літератури, 2011. – 220 с.
5. Шевчук С. В., Клименко І. В. Українська мова за професійним спрямуванням: підручник / С. В. Шевчук, І. В. Клименко. 3-тє вид., виправл. і доповн. К. : Алерта, 2013. – 696 с.

Додаткова

1. Абрамович С., Чікарькова М. Мовленнєва комунікація: підручник. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – 472 с.
2. Гриценко Т. Б. Українська мова та культура мовлення: навч. посіб. / Т. Б. Гриценко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 536 с.
3. Дорошенко С. І. Основи культури і техніки усного мовлення / С. І. Дорошенко. – Х.: О.В.С., 2002. – 144 с.
4. Пасинок В.Г. Основи культури мовлення: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.Г. Пасинок. – К.: ВЦ «Центр учбової літератури», 2012. – 192 с.
5. Пентилюк М.І., Маруніч І.І., Гайдаєнко І.В. Ділове спілкування та культура мовлення. Навч.посібн. – К.:Центр учбової літератури, 2011. – 244с.
6. Хміль Ф.І. Ділове спілкування: Навч. посіб. / Ф.І. Хміль. – К.: «Академвидав», 2004. – 280 с.;
7. Шевчук С.В. Ділове мовлення: Модульний курс: Підруч. / С.В. Шевчук. – К.: 27.
8. Шевчук С.В. Українське професійне мовлення: Навчальний посібник – К.: Алерта, 2011. – 248 с.

1. Довідник з української мови: <http://www.ussr.to/All/tishkovets/movva.html>
2. З енциклопедії «Українська мова»: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>
3. Електронний підручник з сучасної української мови: <http://www.philolog.univ.kiev.ua/WINS/pidruchn/index.htm>
4. Словник архаїзмів: <http://www.history.univ.kiev.ua/letopis/slov.html>
5. Словник іншомовних слів: <http://www.pcdigest.net/ures/book/sis.shtml>
6. Словники України «on-line»: http://www.ulif.org.ua/ulp/dict_all/
7. Українська мова: Енциклопедія. – Режим доступу: <http://litopys.narod.ru/ukrmova/um113.htm>
8. Українська мова в Інтернеті: <http://www.novamova.com.ua>
9. Український тезаурус: http://www.geocities.com/hommah_chorny/

Текст лекції

1. Поняття мовної норми.

Українська літературна мова як вища форма загальнонародної національної мови, відшліфована майстрами слова, характеризується наявністю сталих норм, які є обов'язковими для всіх її носіїв.

Унормованість – головна ознака літературної мови.

Норма літературної мови – це сукупність загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, які закріплюються у процесі суспільної комунікації.

Норми літературної мови – це сукупність загальновизнаних мовних засобів, що вважаються правильними і зразковими на певному історичному етапі. Мовні норми характеризуються: системністю – наявні на всіх рівнях мовної системи; історичною зумовленістю – виникають у процесі історичного розвитку мови; соціальною зумовленістю (виникають у зв'язку з потребами суспільства); стабільністю – не можуть часто змінюватися. Із поняттям «мовна норма» пов'язане поняття «культура мови». Мовна норма є ознакою літературної мови.

Розрізняють різні типи норм: орфоепічні (вимова звуків і звукосполучень), графічні (передавання звуків на письмі), орфографічні (написання слів), лексичні (слововживання), морфологічні (правильне вживання морфем), синтаксичні (усталені зразки побудови словосполучень, речень), стилістичні (відбір мовних елементів відповідно до умов спілкування), пунктуаційні (вживання розділових знаків).

Норми характеризуються системністю, історичною і соціальною зумовленістю, стабільністю, однак з часом літературні норми можуть змінюватися. Тому в межах норми співіснують мовні варіанти – видозміни тієї самої мовної одиниці, наявні на різних мовних рівнях: фонетичному, лексичному, морфологічному чи синтаксичному. Варіанти виникають відповідно до потреб суспільства в кодифікації написань і відображають тимчасове співіснування старого й нового в мові.

У словниках українського літературного слововживання розрізняють варіанти: акцентні (алфавіт і алфавіт), фонематичні (вогось і огонь),

морфологічні (міст, а в Р. в. моста й мосту), лексичні (телефонна трубка і слухавка, масштаб і вимір).

У процесі розвитку літературної мови кількість і якість мовних варіантів змінюється. Мовні норми найповніше і в певній системі фіксуються у правописі, словниках, довідниках, підручниках і посібниках з української мови.

Культура писемного та усного мовлення всіх, хто послуговується українською мовою як засобом спілкування, полягає в тім, щоб досконало знати мовні норми й послідовно дотримуватися їх.

2. Типи літературних мовних норм (фонетичні, орфографічні, граматичні, пунктуаційні, лексичні, стилістичні).

Поняття «норми» у лінгвістиці багатопланове і диференціюється у кількох різновидах:

Орфоепічні норми регламентують правила вимови звуків, звукосполук та граматичних форм слів. Вивчення правильної вимови спрямовується на подолання помилок, серед яких насамперед виокремлюють фонематичні та фонологічні.

Фонематичні помилки – це порушення, пов’язані зі змішуванням фонем, із заміною однієї фонемі іншою, наприклад:

Правильно	Неправильно
везти	вести
гадка	гатка
плутати	путати
фарба	хварба
хвала	фала
вищий	висший
кукурудза	кукурудза

Фонетичні помилки – це суто вимовні недогляди, що виявляються у вимові різних варіантів звуків, наприклад:

Правильно	Неправильно
директор	діректор
тираж	тіраж
мета	мита
кредит	кридит

Акцентуаційні норми тісно пов’язані з орфоепічними нормами, але визначають правильне наголошування слів.

В українській мові наголос вільний, різномісцевий і рухомий, тобто може змінювати своє місце в однокоренових словах або у формах одного й того ж слова: збитки – збитковий, будувати – будує, багаж – багажем.

Наголос може виступати засобом розрізнення лексичного (семантичного) значення слова: характерний – характерний, а також граматичного: сестри – сестри.

Акцентуаційна компетенція

Іменники середнього роду на –ання мають наголос на тому складі, що їй неозначена форма дієслова, від якої іменник утворено: читати – читання, навчати – навчання, завдати – завдання.

В окремих випадках префікс ви – перетягає на себе наголос: видати – видання, вивчити – вивчення.

Ненормативними є наголошення читання, навчання, завдання.

Іменники, утворені від дієслів або інших іменників за допомоги префіксів ви-, від-, за-, на-, над-, об-, пере-, під-, не-, при-, про-, роз-, зберігають наголос на префіксі: виклик, відгомін, задум, заклик, напуск, надпис, оббіг, переспів, підкуп, нелюб, припис, пропуск, розголос, розвідка.

У числівниках від одинадцяти до дев'ятнадцяти наголос падає лише на склад на: одинадцять, чотирнадцять, вісімнадцять.

У відмінкових формах на -и названі числівники зберігають наголос на цьому ж складі: одинадцяти, дванадцяти, чотирнадцяти, шістнадцяти.

У відмінкових формах на -ох, -ом наголос перетягується на останній склад: одинадцятьох, чотирнадцятьох, сімнадцятьох тощо, одинадцятьом, дванадцятьом, шістнадцятьом тощо.

У складних числівниках на -десят наголос на останньому складі: шістдесят, сімдесят, вісімдесят.

У формах непрямих відмінків цих числівників наголос перетягується на закінчення: п'ятдесяти, п'ятдесятьох, п'ятдесятьом, п'ятдесятьма, п'ятдесятьома.

Слово прошу вживається з двома наголосами: прошу – у значенні «звертаюся з проханням, клопочу»; прошу – у значенні «запрошую, будь ласка».

В українській мові є іменники вигода (родовий в. множини – вигід) зі значенням «користь» і вигода (родовий в. множини – вигод) означає «зручність». У відмінкових формах цих іменників та у словах, утворених від них, наголос зберігається на тому самому складі: вигода – вигоди – вигодою; вигода – вигоди – вигодою; вигідний «зручний» – вигідність – вигідністю.

Морфологічні норми – це правильне вживання відмінкових закінчень, родів, чисел, ступенів порівняння і под.), наприклад: вживання закінчень кличного відмінка: пане професоре, Андрію Петровичу, Ольго Василівно, добродію Панчук; вживання паралельних закінчень іменників у давальному відмінку: декану і деканові, директору і директорові, сину і синові; при цьому, називаючи осіб, слід віддавати перевагу закінченням –ові, – еві, наприклад: панові Ткаченку, ректорові, але заводу, підприємству, відділу.

У випадку, коли кілька іменників – назв осіб підряд стоять у давальному відмінку, закінчення потрібно чергувати: генеральному директорові Науково-дослідного інституту нафти і газу панові Титаренку Сергію Олександровичу; вживання іменників чоловічого роду на позначення жінок за професією або родом занять: професор Городенська, лікар Тарасова, заслужений учитель України Степова, декан Світлана Шевченко, викладач Олена Петрук.

Слова лікарка, викладачка, завідувачка і подібні використовуються лише в розмовно-побутовому стилі, але: аспірантка, артистка, журналістка, авторка – і в професійному мовленні; чоловічі прізвища на -ко, -ук відмінюються: Олегові Ткачуку (але Олені Ткачук), Василя Марченка (але Мар'яни Марченко), Максимові Брикайлу (але Тетяні Брикайло); форми ступенів порівняння прикметників та прислівників: дорожчий, найдорожчий (а не більш дорожчий, самий дорогий); швидше, найшвидше, якнайшвидше, щонайшвидше (а не саме швидше, більш швидше, більш швидкіше і т.д.); визначення роду іменників: так, слова шампунь, аерозоль, біль, степ, нежить, тюль, ступінь, Сибір, поні, ярмарок – чоловічого роду; слова бандероль, барель, ваніль, авеню, альма-матер – жіночого; євро, Тбілісі, табло – середнього; використання іменників, прикметників тощо замість активних дієприкметників: завідувач кафедри (а не завідувачий), виконувач обов'язків (а не виконуючий), чинний правопис (а не діючий), відпочивальники (замість відпочиваючі) і т.д.

Лексичні норми регламентують правила слововживання. Їх фіксують насамперед словники: «Словник української мови» в 11-ти томах (1971-1980 рр.), «Новий тлумачний словник української мови» (1998 р.), «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (2001 р.), «Український орфографічний словник» (2002 р.), «Російсько-український словник ділового мовлення» (автор Шевчук СВ., 2010 р.).

Відхилення від норм слововживання у мовній практиці зумовлені кількома чинниками:

- незнанням точного лексичного значення слова, наприклад: часопис «Вечірній Київ» відсвяткував свій ювілей. Часопис – періодичне друковане видання у вигляді книжки, журналу. Отже, у цьому реченні слід вживати слово газета, а не часопис;

- невмінням вибрати із синонімічного ряду найточніше слово, тобто незнанням синонімічного багатства мови, яке є «одним із невичерпних джерел урізноманітнення вислову».

Відхиленням від лексичних норм є вживання кальок – спотворених запозичень з російської мови. Російські слова вживають замість українських, пристосовуючи їхнє фонетичне, словотвірне та морфологічне оформлення до українського.

Норма	Калька
безготівковий	безналічний
брати участь	приймати участь
ввімкнення	включення
висновок	заключення
всевідець	всезнаючий

Щоб мовлення було нормативним, важливо розрізняти між собою пароніми. Пароніми – це слова (пари слів), які мають подібність у морфологічній будові (близькі за фонетичним складом), але розрізняються за значенням. Вони переважно належать до однієї частини мови, мають однакові граматичні ознаки. На відміну від синонімів - слів, що позначають близькі

поняття і тому можуть заміняти одне одного, для паронімів така взаємозамінність неможлива. Перевірити значення паронімів можна за словником.

Виборний – який визначається або обирається голосуванням: виборна посада.

Виборчий – пов'язаний з виборами, з місцем, де відбуваються вибори, з правовими нормами виборів: виборча дільниця, виборча урна, виборчий бюлетень, виборче право.

Вникати – намагатися зрозуміти сутність причини, явища, події тощо: вникати в суть справи (питання в що?).

Уникати – намагатися обминати проблеми, перешкоди, людей (сторонитися, цуратися): уникати зустрічей (питання кого? чого? що робити?).

Гривня – грошова одиниця незалежної України: п'ять гривень, курс гривні.

Гривна – металева шийна прикраса у вигляді обруча: Кольє нагадують давньоруські гривни.

При використанні запозиченої лексики не вживати слова, які мають українські відповідники, наприклад:

аргумент – підстава, мотив, доказ

авторитет – повага, пошана

експеримент – дослід, спроба

реальний – дійсний, справжній

Синтаксичні норми – норми правильної побудови речень і словосполучень, уживання прийменників. Завдяки дотриманню синтаксичних норм текст досягається стрункості викладу, чіткості і логічності. Характер побудови тексту у писемному діловому мовленні має свої особливості.

Порядок слів – це властиве мові взаємне розміщення членів речення при певній смисловій структурі висловлювання. Він зумовлений граматичною будовою мови, закріплений літературною традицією. Українська мова допускає відносно вільний, гнучкий порядок слів у реченні. Існує порядок слів прямий і зворотний (інверсія).

Однією з особливостей побудови речення в офіційно-діловому і науковому стилі мови є прямий порядок слів. Він виражається у таких позиціях головних і другорядних членів речення:

- підмет стоїть перед присудком: Інфляція стала невід'ємною ознакою економіки в ХХІ ст.; Праця, земля і капітал - основні фактори виробництва;

- узгоджене означення, виражене займенником, прикметником, порядковим числівником, дієприкметником, стоїть перед означуваним словом: Національні економічні системи функціонують у конкурентному довіллі;

- неузгоджене означення (виражене іменником, неозначеною формою дієслова, прислівником та ін.) вживається після означуваного слова; доходи від вибору ресурсозбереження; чинники успіху; угода про позики; бажання працювати, робота вручну;

- додаток займає позицію після слова, яке ним керує: Розгляньмо докладніше проблему оподаткування ділових фірм; Соціологія може надати значну допомогу службі зайнятості;

- обставини вживаються довільно: Упродовж 1991-1996рр. суттєво зменшилася інвестиційна активність в Україні; Українська економічна наука як самостійне явище вивчена лише фрагментарно.

Синтаксичні норми пов'язані зі способом підрядного зв'язку слів у словосполученні – керуванням. Керування може бути пряме (безприйменникове) – одержати рекламації і опосередковане (прийменникове) – чекати на подругу, одержати від заводу. Керування також буває сильне (читати книжку) і слабке (подарунок для брата).

Помилки у прийменниковому керуванні часто стосується вживання прийменника по. Наведімо приклади типового перекладу російських прийменникових структур:

лекции по математике – лекції з математики
 по многим причинам – з багатьох причин
 жить по адресу – мешкати за адресою
 по заказу телезрителей – на замовлення телеглядачів
 по делам службы – у службових справах
 по болезни - через хворобу
 план по созданию - план для створення
 по отношению к делу – щодо справи
 по истечении срока – після закінчення терміну
 по телефону – телефоном

Стилістичні норми регулюють вживання мовних засобів відповідно до мовного стилю. Для офіційно-ділового стилю характерні сталі словосполучення - мовні штампи, що зазнають суржикового викривлення під впливом російської мови. Дієслова в українській мові вимагають від залежних іменників і займенників відповідної відмінкової форми.

Норма	Порушення норми
вчити (чого?)	вчити(чому?)
глузувати (з кого?)	глузувати (над ким?)
дякувати (кому?)	дякувати (кого?)
опанувати (що?)	опанувати (чим?)
прагнути (чого?)	прагнути (до чого?)

Пунктуаційні норми – це встановлені правила вживання розділових знаків на письмі (крапки, знака питання, знака оклику, крапок, дужок, лапок, коми, крамки з комою, двокрапки, тире).

Крапка ставиться у кінці розповідного речення або спонукального, якщо воно без окличної інтонації, між пов'язаними частинами тексту і в інших випадках; знак питання ставиться у кінці питального речення, в дужках у середині цитати або після неї для виявлення сумніву або критичного ставлення; знак оклику ставиться у кінці окличного речення, після вигуків, звертань; крапки ставляться на позначення перерваності або недокінченості речення,

пропуску в цитаті, а також коли цитата береться з середини речення або цитоване речення наводиться не до кінця; у дужки беруться підзаголовки, пояснення іншомовних та маловідомих слів; вставні слова, речення як зауваження до тексту; прізвище автора, що стоїть після цитати; у лапки беруться цитати, застарілі, незвичайні слова або вжиті вперше; індивідуальні назви заводів, фабрик, клубів, організацій, підприємств, наукових праць, літературних творів, газет, журналів, фільмів тощо.

Орфографічні норми встановлюють одноманітність написання слів відповідно до усталених норм. Вони визначають правила написання слів разом, окремо, через дефіс; вживання великої і малої літери; способи переносу слів з одного рядка в інший; вживання апострофа; правила правопису слів іншомовного походження; прізвищ, географічних назв; правила написання морфем тощо, наприклад: Святослав, В'ячеслав, військкомат, матеріально відповідальний, екс-президент, по-перше.

3. Лексичні норми української мови у професійному спілкуванні.

Лексика (від грец. *lexikos* – словесний, словниковий) – це сукупність слів будь-якої мови, а також сукупність слів певної сфери вживання (професійної, офіційно-ділової, наукової, виробничо-технічної тощо).

Слово – це граматично оформлений звук чи звуковий комплекс, за яким у процесі суспільної мовної практики закріпилося певне значення.

Основна функція слова в мові – називна. Що таке назва? Відмітна ознака, що впадає в око і яку ми робимо представником предмета. «Суттєве сприймання дає предмет, розум – назву цього предмета», – стверджував Л. Фейєрбах. Ознака, за якою предмет одержав свою назву, може й не розкривати його справжньої природи. Наприклад, слово «атом» запозичене з грецької мови і буквально означає «неподільний», хоч наука довела, що атом ділиться на дрібніші частини.

Значення слова співвідносне з поняттям як категорією мислення, що виникає внаслідок відображення та узагальнення у свідомості людини істотних ознак і властивостей предмета, являє собою сукупність людських знань про предмет. Слово матеріалізує поняття і тим самим робить його доступним і для інших людей. Однак слово не тільки матеріалізує поняття, а й формує його. Таким чином, воно – не умовне звукове позначення предмета, а мовний знак, що виникає внаслідок пізнання людиною ознак, властивостей предмета. Здатність слова називати поняття дає можливість у процесі спілкування користуватися порівняно невеликим запасом слів. Усвідомлення нерозривного зв'язку слова і поняття – запорука успішного глибокого оволодіння мовою свого фаху, вміння точно висловлювати думки, добираючи для цього відповідні лексеми. Поняттєвість як основна ознака наукового, професійного мовлення закріплюється і виражається у словах-термінах.

У процесі розвитку мови можуть виникати нові значення слова, тобто його семантичний обсяг змінюється – розширюється чи звужується. Але в кожний конкретний період семантична структура слова є величиною постійною, інакше неможливим було б мовне спілкування. Здатність слова

вживатися в кількох значеннях називається **багатозначністю**. Багатозначність вважають могутнім джерелом і засобом збагачення словникового складу мови. Нові значення слова виникають на основі перенесення найменування з одних предметів, ознак, дій, станів на інші на основі подібності чи суміжності. Внаслідок цього створюється можливість одним словом позначати два і більше поняття. Так, іменники механізм, приплив шляхом метафоризації набували нового значення "сукупність заходів", «надходження чого-небудь суцільною масою», з яким вживаються в текстах професійного мовлення без будь-якого відтінку образності чи емоційності, напр.: Кабінетові Міністрів України та Національному банку України розробити та запровадити механізм, який сприяв би припливу коштів населення до Ощадного та інших банків України. В усній формі ділової мови слова в переносному значенні використовують ширше, пор.: На біржах встановлюється так звана цінова стеля. Інколи ціна руйнує цю стелю.

Для ділового мовлення багатозначність – явище небажане, оскільки провокує неточність, двозначність трактувань. В офіційно-діловому та науковому стилях мови слова використовують, як правило, в одному термінологічному значенні, яке не обов'язково є первинним. Наприклад, слово каса має п'ять значень, серед яких значення «назва кредитної установи, організації», з яким воно функціонує у банківській справі (ощадна каса, депозитна каса, прибуткова каса), словник української мови подає третім.

Точно визначити кількість слів, які сьогодні вживають в українській мові, практично неможливо. Відомо, що найповніше засвідчує словникове багатство «Великий тлумачний словник сучасної української мови», який містить близько 170 тис. слів і словосполучень. Одинадцятитомний «Словник української мови» подає тлумачення більше ніж 135 тис. слів. Щодо термінологічних словників, то вони об'єднують 3-5 тис. слів, енциклопедичні (загальні чи спеціальні, галузеві) містять 2-3 тис. словникових статей.

Словниковий склад сучасної української літературної мови формувався протягом тривалого історичного часу. Лексика сучасної української літературної мови не однорідна за походженням. Виділяють корінну і запозичену лексику.

Корінна лексика – це слова, які успадкувала українська мова з індоєвропейської мовної єдності, праслов'янської мови, а також створені на власному мовному ґрунті. Вона складає приблизно 90% від загальної кількості слів. Розрізняють кілька пластів корінної лексики. Ядро її становлять слова, успадковані від індоєвропейського лексичного фонду (індоєвропеїзми). Це слова, які й сьогодні вживають в усіх мовах або в більшості мов, що належать до індоєвропейської сім'ї, і дійшли до нашого часу найчастіше у вигляді коренів, напр.: мати, брат, сестра, око, дім.

Спільнослов'янська лексика – це слова, які виникли в період спільнослов'янської мовної єдності й іншим групам індоєвропейських мов невідомі. Слів, які успадкувала українська мова від праслов'янської і які вживають тепер, приблизно 2 тисячі, напр.: чоловік, свідок; губа, палець, серце; пшениця, ожина, пиво; душа, пам'ять, відвага, правда, кривда; вікно, борона;

боліти, читати, молотити, киснути; розумний, короткий, кислий, жовтий. Вони належать до активного складу сучасної української мови, становлять найважливішу і найдавнішу частину лексики.

Спільносхіднослов'янська лексика – це слова, які виникли в період виділення східнослов'янських діалектів зі спільнослов'янської мовної єдності. Крім східнослов'янських, іншим слов'янським мовам не відомі, напр.: батько, дядько, племінник; тулуб, щока; собака, кішка, жайворонок, снігур; гречка, смородина, молочай, хвощ, клюква; мельник, пивовар; зовсім, тепер, спасибі. Варто зауважити, що спільносхіднослов'янські слова не однаково збереглися у східнослов'янських мовах. Наприклад, слово «митник» відоме сьогодні лише в українській та білоруській мовах, але не вживається в російській.

Власне українська лексика – це слова, які виникли на українському мовному ґрунті в період формування і розвитку української мови і виражають її специфіку. Це кількісно найбагатший та найбільш різноманітний пласт корінної лексики, який утворюють загальноновживані слова різних тематичних груп, назви страв і напоїв, одягу та взуття, рослин, явищ природи, абстрактна лексика, напр.: вареник, галушка, борщ, горілка, паляниця, млинець, юшка, узвар; штани, спідниця, черевик, чобіт, кожух, сорочка, хустка, стрічка; соняшник, суниця, шовковиця; гай, хурделиця; мрія, надія, поступ, а також назви із суспільно-політичної, адміністративної, технічної, наукової, педагогічної сфер, напр.: власність, громада, громадянин, галузь, держава, працівник, урядовець, підприємство, промисловість, кисень, питома вага, підручник, іспит, освіта.

Крім корінних слів, у лексичному складі української мови певне місце займають запозичення з інших мов (близько 10% усього її словникового складу). Цікавим є процес засвоєння слів з інших мов. Відбувається він, як правило, внаслідок культурних, економічних, політичних контактів з іншими народами. Безперечно, запозичені з інших мов слова відповідним чином пристосовуються до фонетичних, граматичних законів української мови, тобто відбувається їх фонетичне, ірафічне, лексичне, граматичне освоєння (адаптація). Тому не завжди легко встановити різницю між корінним та запозиченим словом, особливо давніми запозиченнями чи запозиченнями з інших слов'янських мов, напр.: влада, власний, ганьба, гасло, праця, чекати (з чеської), місто, хвороба, кишень (з польської), посланник, чиновник (з російської), бадьорий, дьоготь (з білоруської), левада, огірок, м'ята (з грецької), бульба, коляда (з латинської), козак, шаровари, табун, отара, гарбуз (з тюркських мов).

Більшість запозичених слів зберігають характерні фонетичні, словотвірні, морфологічні ознаки. Наприклад, для запозичень із грецької мови характерні голосні [a], [e] на початку слова: афера, ера, епос; звукосполучення пс, кс у середині слова: лексика, псевдонім; суфікси -ад(а), -ид(а), -ід(а): олімпіада, панахида, піраміда та ін.

Своєрідним різновидом запозичень в українській мові є кальки.

Калька – це слово або вислів, скопійовані засобами української мови з іншої мови, тобто значуща частина оригіналу буквально перекладена і займає в

перекладі таке ж місце, як і в оригіналі. Наприклад, українське слово *прамова* постало з німецького *Ursprache*, а слова *відмінник*, *співробітник* виникли під впливом російських *отличник*, *сотрудник*. Розрізняють кальки лексичні, семантичні, фразеологічні.

Калькування є одним із шляхів збагачення словникового складу мови. Однак у багатьох випадках воно стає причиною порушень мовної норми на лексичному рівні. Наприклад, поширене в українській мові неправильне вживання слів *роздивляти*, *губити* у словосполученнях *роздивляти закон* в першому читанні, *губити впевненість* замість слів *розглядати*, *втрачати* виникло в результаті калькування російських висловів *рассматривать закон* в первом чтении, *терять уверенность*. Невиправданим є використання таких кальок з російської мови, як *добрий чоловік*, *рахувати своїм обов'язком*, *дана проблема*, *біля тисячі сторінок*, *не дивлячись ні на що*, *директор знаходиться у відпустці*. Треба прагнути до використання українських слів і конструкцій, зокрема у цьому випадку *добра людина*, *вважати своїм обов'язком*, *ця проблема*, *близько тисячі сторінок*, *незважаючи ні на що*, *директор перебуває у відпустці*.

Питання про використання слів іншомовного походження в українській діловій мові є складним і вирішується неоднозначно. Вживання необхідних запозичених слів не вважають негативним явищем, але надмірне, неправильне їх застосування однозначно оцінюють негативно. Звичайно, безоглядний мовний пуризм, який веде до збіднення лексичного складу, обмеження виражальних засобів мови, не завжди бажаний. Цікаві щодо цього міркування академіка А. Кримського: «... не варто сперечатися про те, звідки взяли слово, а намагання усунути такі іншомовні слова, які вже міцно ввійшли до української літературної мови, є просто зайвим, бо тут нашої філологічної заборони ніхто не послухав».

Які саме слова іншомовного походження є необхідними в мові? Насамперед ті, які не можна точно перекласти рідною мовою. Здебільшого це загальноприйняті науково-технічні терміни. Серед запозичених слів-термінів виділяють пласт інтернаціоналізмів – міжнародних слів, які вживають з тим самим значенням не менше, ніж у трьох неспоріднених мовах, і які мають греко-латинську основу. Терміни-інтернаціоналізми залишаються єдиними назвами, як правило, тоді, коли були запозичені разом із поняттям, напр.: *конус*, *перпендикуляр*, *бланк*, *штраф*, *аванс*.

Загальновживана лексика – це слова, які використовують усі носії мови незалежно від рівня освіти, фаху, місця проживання тощо. Насамперед це назви життєво необхідних для кожної людини понять, які зв'язані з побутом, суспільним життям, виробничою діяльністю тощо. Загальновживана лексика стилістично нейтральна (міжстильова), тому вільно, без будь-яких обмежень уживається в усіх функціональних стилях мови. У зв'язку з підвищенням загального рівня культури, освіти, наукових і технічних знань народу, активною участю його у політичному і громадському житті, суспільному виробництві, корінними змінами у побуті загальновживана лексика

поповнюється словами, які впродовж десятиліть складали спеціальну лексику з обмеженою сферою вживання, напр.: радіо, газета, лекція, конференція, актив, премія, ракета, електрика, газ.

4. Синонімія, омонімія та паронімія в професійному мовленні.

Від того, наскільки правильно й доречно дібрано слова, залежить точність і виразність нашого мовлення. Одне й те саме поняття може називатися по-різному. Наприклад, поняття – говорити може бути передане кількома словами: говорити, казати, мовити, розмовляти, балакати, гомоніти (розмовне). Такі слова називаються синонімами.

Синоніми [грец. *Synonymos* – однойменний] – це слова, які відрізняються одне від одного звуковим складом, але означають назву одного поняття з різними відтінками в його значенні або з різним стилістичним забарвленням.

Здебільшого слова-синоніми об'єднуються в певний синонімічний ряд. Найуживаніше й стилістично нейтральне слово (наприклад, іти, говорити, робити, їсти, пити) називають домінантою. Так, у синонімічному ряду дбати, піклуватися, турбуватися, непокоїтися, хвилюватися, тривожитися, опікуватися найуживанішим і стилістично нейтральним є слово «дбати».

Синоніми відрізняються один від одного або семантичними (значеннєвими), або стилістичними відтінками. У зв'язку з цим синоніми поділяють на семантичні та стилістичні.

Семантичні синоніми відрізняються один від одного відтінками у значенні: давній – старий, колишній, древній, стародавній, старовинний.

Названі слова близькі за значенням, але кожне з них має свій смисловий відтінок, залежно від контексту, тобто від текстуального оточення домінантного слова: давній звичай, колишній президент, древні слов'яни, стародавній Київ, старовинний годинник.

Стилістичні синоніми – слова, однакові за значенням, але різні за стилістичними відтінками й емоційним забарвленням: говорити – мовити, пророчити, верзти, теревенити.

Особливо обережним і уважним слід бути при вживанні омонімів [грец. *homo* – подібний, *онута* – ім'я] – слів, однакових за формою, але різних за значенням. Різновидами їх є омоформи – слова, що в різних граматичних формах випадково стають омонімами (шию – знах. відм. Від іменника – шия, а форма першої особи однини дієслова – шити), та омографи – слова, які однаково пишуться, але по-різному вимовляються й мають різні значення: – обід (колеса) та – обід (їжа).

З явищем омонімії у професійній мові тісно пов'язане явище полісемії, або багатозначності слів. Багатозначність є загальною властивістю переважної більшості слів, які здатні одночасно вбирати в себе різні значення (лексичну багатозначність слів засвідчують тлумачні словники).

Пароніми [грец. *Para* – поблизу, поруч і *онута* – ім'я] – слова, подібні між собою за звучанням і частково за значенням. Вони мають спільні корені, але розрізняються за функцією, закріплюються лише в певній сполучуваності, яка становить норму. Близькозвучність паронімів спричиняється до їх змішування,

а звідси – й типові помилки. Тому розрізняти слова-пароніми слід за допомогою аналізу їхніх коренів, який часто дає змогу довідатися, про що йдеться, й відтак знайти потрібне слово. Розглянемо кілька прикладів на різні частини мови:

Досвід чи дослід? У російській мові обидва іменники мають один відповідник – «опыт».

Однак досвід – це сума відомостей, навичок, набута протягом певного часу; дослід же – спроба, експеримент, який роблять, аби пізнати істину або перевірити набуті відомості. Одним словом, – що більше дослідів, то більший досвід.

Військовий чи воєнний? Знову-таки ці слова мають один російськомовний аналог – «военный». Означають вони, однак, не одне й те саме, оскільки військовий – це той, що стосується війська: військовий парад, військова кафедра, військове звання. Воєнний же – той, що стосується війни: воєнний час, воєнний кореспондент, воєнне лихоліття.

Привести чи призвести? Російськомовний відповідник – привести. Дієслово – привести, ставиться в безпосередньому значенні – привести дитину до школи, – привести (народити) трійко кошенят, – привести до рівноваги тощо. Загалом – привести можна до позитивних наслідків (до покращення, оновлення, одужання). Коли ж ідеться про негативні, то вживається дієслово – призвести (до хвороби, аварії, кризи).

Їх чи їхній? Займенник – їх є формою родового або знахідного відмінка займенника – вони. В художній літературі й живому мовленні вживається в формі присвійного займенника, хоча нині є тенденція до ширшого вживання форми – їхній: – Батьки ніколи не знають того, що відбувається в душах їхніх дітей.

5. Синтаксис професійного мовлення.

Синтаксис – це розділ граматики, що вивчає будову і значення словосполучень та речень, способи зв'язку слів у словосполученні й реченні.

Завдяки дотриманню синтаксичних норм досягається стрункості викладу, чіткості і логічності тексту. Основні синтаксичні норми - це прямий порядок слів, правильна побудова однорідних членів речення, точність у поєднанні словосполучень зв'язком керування, правильна координація присудка з підметом, нормативне вживання дієприслівникових зворотів, непрямої мови.

Правила й закони ділового мовлення торкаються й побудови тексту. Характер побудови тексту у писемному діловому мовленні має свої особливості.

У діловій документації переважає розповідна форма викладу, адже стиль нейтральний, беземоційний, стандартизований. Речення вживаються і прості, і складні за структурою. Одна з основних вимог до речень будь-якого типу у діловому мовленні – «чітко і містко виражати значний за обсягом і складний за змістом матеріал. Речення має бути цілісним і передавати інформацію в усій складності залежностей і зв'язків». У складносурядних реченнях сполучники, які врегульовують ці зв'язки, єднають (/ (й), та (у значенні і), не тільки...а й), зіставляють, протиставляють (а, але, та (у значенні але), зате, проте, однак),

розділяють (або, чи, хоч), у складнопідрядних відтворюють різноманітні змістові відношення: причинові, наслідкові, умовні, допустові, означальні, місця, часу, мети (через те що, оскільки, якщо...то, для того щоб, незважаючи на те що, перш ніж, після того як, коли, який) та ін. Реалізація усієї системи цих зв'язків робить мовлення логічно довершеним, чітким, послідовним, несуперечливим. [Паламар Л. М., Кацавець Г. М. «Мова ділових паперів: Практик. посібн.» - К., 1998. - С. 225.]

Для логічно послідовного викладу застосовують певні скріпи, які допомагають поєднувати компоненти думки. Цю роль можуть виконувати вставні слова (по-перше, по-друге, отже, таким чином, як відомо, як зазначалось та ін.), початкові займенникові зв'язки (цей, такий, той), синтаксичні конструкції з початковими "канцелярськими прийменниками" (у зв'язку з, відповідно до, незважаючи на), дієприслівникові звороти (Беручи це до уваги..., Взявши до відома..., Відповідаючи на ваш запит...) тощо. Поєднані у "ланцюжки", тісно пов'язані за змістом і граматично речення творять абзаци. Виділення абзців, правильна рубрикація, перелік, система пунктуаційних знаків стандартизують текст, роблять його структуру чіткою і зрозумілою.

Типова ознака ділового стилю - використання віддієслівних іменників. Вони створюють загальне уявлення про дію, забезпечують однозначність, надають документам офіційності, напр.: перевірка, здійснення, підвищення, знецінення, призначення, включення, створення, поліпшення. Вживаючи віддієслівні іменники, потрібно намагатися не створювати однотипних ланцюжків з цих іменників, які роблять речення громіздким, немілозвучним, напр.: питання вираження відношення поліпшення використання реінвестування. У таких випадках один із віддієслівних іменників можна замінити дієсловом в неозначеній формі (поліпшити використання) або замінити його підрядним реченням мети (щоб поліпшити використання). Є ще одна причина широкого вживання в діловому стилі віддієслівних іменників. Дієслова на їхньому місці за допомогою властивих їм категорій виду, стану, часу створюють атмосферу вільної невимушеної розмови. Віддієслівні іменники, не маючи цих категорій, забезпечують потрібні діловому стилю однозначність, чіткість.

У ділових документах часто вживають розщеплені присудки. Розщеплення присудка – це заміна однослівного присудка двослівним, напр.: подякувати – висловити подяку, погодитись – висловити згоду, шукати – здійснювати пошук, перевірити – провести перевірку, сумніватися – виявити сумнів, рекомендувати – надати рекомендації, пояснювати – дати пояснення. Переваги їхнього використання у діловому мовленні узагальнюють так:

а) не всі словосполучення "дієслово+іменник" мають однослівний відповідник, напр.: здійснити (провести) захід, виявити увагу, вести справу, визнати провину, відвернути правопорушення тощо;

б) "дієслово+іменник" та відповідник мають різні значення, напр.: провести операцію – оперувати, зробити огляд – оглянути, проводити змагання – змагатися, надати допомогу – допомагати;

в) у розщеплених присудках допоміжне дієслово не просто вказує на факт дії, а може виражати деякі додаткові смислові відтінки, пор.: давати – надавати, вести – проводити, проводити – здійснювати;

г) іменник, який входить до складу розщепленого присудка, точно кваліфікує певне явище, дає йому назву й наукове визначення, напр.: наїхати — зробити наїзд, переговорити з кимось — вести переговори;

д) розщеплений присудок може бути поширений означеннями, напр.: надати грошову (матеріальну, правову) допомогу;

е) багатослівний присудок краще фіксується в пам'яті, інформація в цьому випадку не втрачається.

Однак не потрібно зловживати такими присудками, адже деколи вони порожні й беззмістовні, напр.: забезпечити поліпшення, ведуть підготовку, виявити пошану, здійснювати преміювання, відбулося зростання та ін.

Дієприслівникові (та дієприкметникові) звороти надають діловим документам стислості. Дієприслівникові звороти є засобом передачі дії, що відбувається у зв'язку з іншою дією, вони часто допомагають поєднати за змістом сусідні речення, цілі абзаци. Обов'язковою умовою вживання дієприслівникових зворотів є те, що дві дії, одна з яких виражена дієсловом-присудком, а інша дієприслівником, має здійснювати одна особа. Наприклад, правильно: Взявши за основу ці критерії, усі підприємства поділимо на такі групи...; неправильно: Зважаючи на світовий досвід, основою реформування системи оплати праці в Україні мусить бути бюджет прожиткового мінімуму.

Отже, при використанні дієприслівникових зворотів можуть виникнути помилки: 1) у безособових реченнях, коли діяч - додаток, виражений формою давального відмінка, напр.: Мені треба написати реферат, зібравши матеріал якнайшвидше; 2) у пасивних конструкціях, коли суб'єкт дії присудка і суб'єкт дії дієприслівника не збігаються, напр.: Закінчивши університет, мене призначили на посаду програміста; 3) у ролі однорідних поєднуються дієприслівниковий зворот і підрядне обставинне речення, напр.: Доводячи ціни на енергоносії до рівня їхньої реальної вартості і для того, щоб стимулювати економію енергії, уряд реалізує...

Паралельні конструкції – це функціонально близькі між собою, але різні за граматичною структурою конструкції, що можуть взаємозамінюватися як синонімічні. Паралельними конструкціями є особові й безособові речення, активні й пасивні звороти мови, дієприкметниковий зворот і підрядне означальне речення, дієприслівниковий зворот і підрядні обставинні речення та ін. У їх вживанні потрібно зважати на відповідність стилю, контексту чи формі документа. Наприклад, безособові речення часто використовують у рапортах, повідомленнях, інструкціях, де важливо наголосити на дії: Завдання виконано; Заходів вжито. Щодо використання активних і пасивних синтаксичних структур, то поширена така думка: пасивний стан вживають тоді, якщо факт здійснення дії має більше значення, ніж вказівка на особу, що вчинила дію (Оплата гарантується), активний – коли важливою є вказівка на особу і треба

конкретизувати думку. Варто частіше надавати перевагу активним конструкціям, оскільки вони є природними для української мови.

Отже, синтаксис української мови – частина граматики української мови, яка вивчає словосполучення та речення, їхню будову, типи та об'єднання в надфразні одиниці, роль і значення частин мови та граматичних форм у реченні в синхронному й діяхронному (історичному) вимірах.

Завдяки дотриманню синтаксичних норм досягається струнності викладу, чіткості і логічності тексту. Основні синтаксичні норми – це прямий порядок слів, правильна побудова однорідних членів речення, точність у поєднанні словосполучень зв'язком керування, правильна координація присудка з підметом, нормативне вживання дієприслівникових зворотів, непрямої мови. [Паламар Л. М., Кацавець Г. М. «Мова ділових паперів: Практ. посібн.» - К., 1998. - С. 225.]